

Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ЦЕХОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗА МІСЬКИМ ПРАВОМ XII – XV СТ. КРІЗЬ ПРИЗМУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

GUILDS IN MUNICIPAL LAW (XII – XV CENTURIES) THROUGH THE PRISM OF MEDIEVAL LEGAL CONSCIENCE

На підставі аналізу цехових статутів та нарративних джерел XII – XV ст. встановлено риси середньовічної правосвідомості. Визначено особливості правосвідомості, що зумовили появу цехових ремісничих корпорацій у середньовічних містах. Показано вплив християнської релігії на правосвідомість середньовічних ремісників.

Ключові слова: правосвідомість, середньовічне міське право, середньовічні цехи, цехові статутути, середньовічні ремісники.

На основании анализа цеховых уставов и нарративных источников XII – XV вв. определены черты средневекового правосознания. Показаны особенности правосознания, обусловившие появление цеховых ремесленных корпораций в средневековых городах Европы. Проанализировано влияние христианской религии на правосознание средневековых ремесленников.

Ключевые слова: правосознание, средневековое городское право, средневековые цехи, цеховые уставы, средневековые ремесленники.

The features of medieval legal conscience are identified. The identification is based on the analysis of guild charters and narrative sources of the XII–XV centuries. The peculiarities of legal consciousness that led to the appearance of guild corporations in medieval cities of Europe are shown. The influence of the Christian religion on the legal consciousness of medieval artisans is analyzed.

Key words: legal conscience, medieval city law, medieval guilds, guild charters, medieval artisans.

Феномен середньовічного міського права привертає увагу дослідників з огляду на те, що саме у правовому просторі європейських середньовічних міст сформувалися ті риси індивідуального та суспільного правового менталітету, які визначили європейську правосвідомість і правову культуру Нового, а слідом за тим і Новітнього часів. Тож вивчення умов та особливостей формування європейської правосвідомості у континуїтеті середньовічного міста, а також основних напрямів і характеру її еволюції є корисним та актуальним. На особливу увагу заслугове питання формування правосвідомості міської соціальної страти, яка згодом, у Новий час, становила основу так званого середнього класу – міських ремісників.

Проблеми онтології середньовічних інституцій європейського міста, у тому числі ремісничих цехів, становили предмет наукових студій не одного покоління вчених. У працях істориків О. Дживелегова, Г. фон Белова, К. Гюльманна, С. Булгакової, Ю. Борхардта, А. Піренна, А. Сванідзе, Л. Котельнікової та ін. висвітлені питання цехового устрою та складу цехів, ролі та місця цехів у системі міського управління, цехового виробництва тощо. Окремі характеристики середньовічної ментальності, у тому числі містян, досліджувалися істориками, соціологами, культурологами; серед їхнього наукового доробку варто виділити праці О. Ескле, Ж. Дельюмо, Ж. Ле Гоффа, Р. Фосс'є, А. Гуревича. Однак досліджень безпосередньо правової свідомості ремісників практично не проводилося. Тож метою цієї розвідки є встановлення особливостей правосвідомості членів середньовічного ремісничого цеху. Джерельною базою для дослідження є пам'ятки середньовічного

міського права, насамперед, статуту цехів, а також нарративні джерела, що дають змогу зробити висновки щодо характеру та сутності правовідносин XII – XV ст. і відображеної в них правосвідомості цехових ремісників.

Саме виникнення цехової організації було продиктоване як об'єктивними чинниками соціально-економічної реальності (зростання міст, а отже, і кількості міського населення, поживлення економіки), так і зумовленими цими чинниками особливостями середньовічної ментальності. Середньовічний індивід не мислився як окремії соціальний суб'єкт у жодній сфері діяльності. Його статус та відповідна соціальна цінність визначалася приналежністю до певного колективу – общини, сімейства, релігійної, соціальної групи. Демографічна динаміка середньовічної урбанізації XII – XIII ст. була пов'язана не лише з природним збільшенням кількості населення, а й із міграцією селян у міста. Таке переселення породжувало розрив традиційних родинних, общинних, васальних зв'язків, які поряд із накладанням на нього низки обов'язків забезпечували індивіду фізичний, економічний, соціальний захист. Середньовічне місто, що потерпало від перманентних політичних та соціальних конфліктів, не мало засобів захисту ізольованого індивіда-ремісника; крім того, накопичення на порівняно невеликій міській території матеріальних благ приваблювало кримінальний елемент, тож там зростав рівень злочинності [1, с. 170], для протидії якій адміністрація середньовічного міста не мала достатнього ресурсу. Захист індивіда у феодальному суспільстві могли забезпечити або сюзерен, або соціальна група, колектив; вільне міське населення не було заінтере-

соване у встановленні васальної залежності, водночас ремісники мали перед очима приклад успішного функціонування різноманітних купецьких асоціацій та гільдій [1, с. 171], тож закономірним стало створення за їхнім зразком ремісничих об'єднань – цехів. Психологічно звична форма соціальної організації відновлювала втрачене колишніми селянами почуття захищеності.

Вагомим чинником, що сприяв об'єднанню ремісників у корпорацію, були особливості середньовічної свідомості, в якій велику роль відігравав страх. Це природна емоція людини, продиктована інстинктом самозбереження. Ця емоція актуальна для будь-якої цивілізації та культури, з метою вгамувати страх, породжений відчуттям незахищеності, небезпеки, голоду тощо, люди з доісторичних часів об'єднувалися в колективи. У середньовічній Європі страх переродився у перманентну душевну тривогу, масштаби якої можна збагнути лише у контексті загальної християнської концепції гріха. Християнська релігія декларує іманентну гріховність людини, тож до природного страху смерті додавався жах не встигнути спокутувати гріх і тим самим врятувати свою душу [2, с. 203]. Середньовічній свідомості властиве перманентне відчуття вини, негативне та підозріле сприйняття самого себе. Отже, вічними супутниками середньовічної людини були кошмар гріха та жах перед вічними пекельними муками [3, с. 7].

Церква підтримувала такі почуття і намагалася активно протидіяти гріхам пастви. Відокремлення індивіда від колективу трактувалося духовенством як прояв смертного гріха погорди. Стверджувалося, що спасіння душі людині можна досягти лише у групі. Ж. Ле Гофф зазначав, що ідея групи невідступно переслідувала середньовічну думку, що намагалася визначити найменшу кількість членів групи; відштовхуючись від визначення, наданого у «Дигестах» Юстиніана («10 людей утворюють народ»), знавці канонічного права XII – XIII ст. не могли дійти згоди щодо того, починається група з двох або ж з трьох осіб [2, с. 212]. Важливим завданням церкви було завадити індивіду залишатися сам-на-сам, оскільки без впливу та контролю групи він був здатен на будь-яке гріховне (а отже, і злочинне) діяння.

Глибоко вкорінені у свідомість переконання не могли не позначитися на особливостях середньовічної правової психології, яка сприймала цехову організацію як таку, що здатна допомогти людині дотримуватися шляху доброчесності. Тож не випадково, що цехи виникали спочатку як релігійні братства ремісників; факт спільності їхніх економічних інтересів мав другорядне значення. Юридична процедура створення цеху містила низку обрядів, що мали синкретичний характер, надаючи корпорації одночасно і легітимності, і сакральності. Важливе місце серед цих обрядів відводилося клятві, яку приносили всі члени цеху. У правовій традиції багатьох народів античності та середньовіччя клятва була найбільш універсальною формою всіх договорів про братерство, отже, всіх форм контракту [4, с. 102]. Для право-

свідомості членів цеху така клятва мала промесивний характер (від латинського *promittere* – обіцяти, давати обітницю), тобто такою, що навічно зв'язує сторони та визначає їхню подальшу діяльність; промесивна клятва не лише констатувала як юридичний факт виникнення особливої соціальної групи, а й накладала на кожного, хто поклявся, обов'язок підпорядковувати свою поведінку спільній позиції та вимогам членів цеху [4, с. 101–102]. Вимоги висувалися не лише щодо правил виробництва та збуту продукції, а й щодо особистого життя, зовнішнього вигляду, звичок, побуту, взаємин ремісників між собою. Дотримання моделі поведінки, що вимагалася від кожного члена цеху, контролювалося цеховими старшинами. Девіантна поведінка мала жорсткі негативні наслідки для винуватого, аж до виключення з цеху (і позбавлення захисту групи). Отже, зв'язок між членами цеху мав не лише економічний і юридичний характер, а був скріплений добровільними релігійними та морально-етичними зобов'язаннями. Водночас сам цех як корпорація брав на себе певні зобов'язання щодо його членів. Взаємні права та обов'язки корпорації та її членів, а також відносини всередині цеху регламентувалися в установчих документах, якими були цехові статuti.

Одним із найважливіших зобов'язань цеху була охорона особистої свободи його членів-ремісників. Це реалізувалося через закріплення у цехових статутах заборони приймати до цеху невілних осіб. У статутах XIII ст. низки італійських, німецьких, голландських міст заборонялося навіть навчати ремеслу невілну людину [1, с. 171]. Тож свобода для середньовічної корпоративної цехової правової свідомості означала лише відсутність феодалної залежності; водночас ремісник зазнавав низку обмежень економічного, поведінкового, побутового характеру. Статутами докладно регламентувалися час початку та закінчення роботи, розмір платні, параметри продукції, яка мала вироблятися у всіх майстернях цеху, допустима кількість учнів та підмайстрів, що працюють у кожного з майстрів, їхнє харчування та одяг, які майстер зобов'язаний їм надати тощо [5, с. 115–116].

Цех надавав економічний та соціальний захист своїм членам. Важливим компонентом взаємовідносин членів цеху був обов'язок дбати про тих, хто опинився у скрутному становищі через хворобу або інші негаразди. Так, статут пармського цеху ковалів (XIII ст.) закріпив як імперативні норми про обов'язкову грошову допомогу хворим членам цеху і про підтримку тих ремісників, хто був притягнутий до суду, зазнав кривди від ремісників інших цехів або міської адміністрації [6, с. 152].

Важливою перевагою цехової організації було те, що вона гарантувала ремісникам невтручання (або значно обмежене втручання) в їхнє життя міської влади. Цех здійснював поліційні функції щодо своїх членів, збирав із них податки, здійснював судочинство, організовував підтримання правопорядку в кварталах, де мешкали ремісники, забезпечував відправлення релігійних обрядів та ритуалів.

Цех мав забезпечити соціальну справедливість та рівність своїх членів. Задача підтримання рівності реалізувалася, зокрема, у штучному підтриманні рівних умов виробництва, праці та збуту для всіх майстрів, що входили до цеху. Так, член цеху, якому вдалося особливо вигідно купити сировину або матеріал, мусив поділитися ними з усіма іншими ремісниками цеху [5, с. 56]. Статути встановлювали, що кожен майстер може мати лише фіксовану кількість учнів і підмайстрів. Це створювало рівні можливості для всіх майстрів виробити однакову кількість продукції. Задля недопущення конкуренції та запобігання виникненню майнової нерівності цехові статути забороняли застосування технічних новинок, незвичних способів реклами, переманювання покупців тощо. Такі заходи мали на меті збереження «загального блага», що, за середньовічними уявленнями, гарантувало суспільний мир, а отже, заслуговувало на те, щоб йому приносилися в жертву інтереси окремих ремісників. Ментальність середньовічного ремісника, у тому числі правова, сприймала обмеження індивідуальних інтересів як такі, що не підлягають критиці або протесту: по-перше, намагання отримати більше за інших розцінювалося як смертний гріх жадібності, по-друге, пріоритет колективних інтересів над приватними завжди був актуальним для правосвідомості середньовічної людини, становлячи одну з першооснов патріархальної соціальної ментальності.

Водночас відносини всередині цеху не були егалітарними: існувала суворо ієрархічність між трьома категоріями його членів – майстрами, підмайстрами та учнями. Відносини субординації між цими професійними групами не виключали навіть, наприклад, фізичної розправи майстра з учнем. Отже, розуміння свободи, рівності та соціальної справедливості правосвідомістю середньовічного ремісника було релятивним.

Ремісник сприймався колективною свідомістю як творець, що через свою діяльність, хоча і дуже обмежено, наближається до Бога-творця. Така аналогія накладала додаткові вимоги до моральної складової частини діяльності ремісника. Міські та цехові статути юридично закріпили такі вимоги. У 1344 р. міська рада міста Брістоль ухвалила, що жодна особа не буде прийнята до будь-якого з цехів, якщо вона не є вільною, не має хорошої репутації і не може представити двох поручителів – «надійних та законних бюргерів», – які б підтвердили, що його соціальне становище є «хорошим і чесним» [7, с. 21]. У німецьких містах претендент на вступ до цеху мав звернутися до міської ради, яка ставила йому запитання щодо законності його походження, моральності його поведінки у шлюбі тощо [5, с. 113–114]. Впевненість у моральності своїх колег надавала іншим членам цеху почуття стабільності та самозаспокоєності.

Важливим вектором діяльності цехів була підтримка власної репутації як чесної корпорації. Нечесність, обман, зрада, брехня для правосвідомості середньовічної людини мали яскраво негативну оцінку. Біблійні (наприклад, Іуда), фольклорні (наприклад, Рейнеке-лис) та літературні (наприклад, Ганелон) образи, що втілювали вказані пороки, сприймалися огидні та бридкі. Тож протидія обману, брехні розцінювалася як одне з найсерйозніших завдань цеху. Правосвідомість містян трактувала спроби ремісників обдурити замовників або покупців як тяжку образу самого Бога. Тож на впійманих на шахрайстві, обмірюванні, обважуванні ремісників могла чекати й саморозправа розгніваного загалу. Так, у 1417 р. Карл Орлеанський надав міським магістратам право інспекції пекарів; у Шатодені булочників, що були втретє впіймані на порушенні правил випікання хлібу, наговп «безжалісно скидав із помосту перев'язаними, немов ковбаси» [8, с. 15].

Незважаючи на загрози застосування юридичних та релігійних покарань, морального осуду порушників встановлених норм, практика функціонування цехів нерідко надавала приклади відвертого нехтування правовими, релігійними та моральними приписами. Правосвідомість середньовічного міського простору далеко не завжди диктувала містянам, у тому числі ремісникам, гідну поведінку. Частими були прояви правового нігілізму, що зумовлювалося недосконалістю правового регулювання відносин всередині міського соціуму, тяжкими матеріальними і соціальними умовами життя, відсутністю у влади надійних та ефективних ресурсів запобігання правопорушенням. Гуманіст С. Брандт у відомому творі «Корабель дурнів» (1494 р.) скорботно констатує: «Мечі папської та імператорської влади вкрилися іржею... Правосуддя сліпе, правосуддя мертво... Жадібність, мати всіх пороків, штовхає християн працювати у неділю або бенкетувати» [9, с. 64]. Голландські мандрівники, що відвідали Париж, застерігають, що крамниці там погано освітлені, тож «ви можете вважати, що купили чорний каптан, але при денному світлі помітите, що він зелений чи фіолетовий, або ж навіть і плямистий, немов леопардове хутро» [10, с. 87].

Однак, попри випадки негативних проявів, слід визнати, що цехові корпорації середньовічних ремісників становили один із конституюючих елементів у системі міської соціальної структури. В їхній організації, функціонуванні, системі цінностей формувалася правосвідомість тієї соціальної страти, що згодом стане основою «середнього класу», здатного забезпечити соціальну та економічну стабільність європейського соціуму. Незважаючи на зумовлену історичними реаліями середньовіччя обмеженість, правосвідомість ремісників мала прогресивні риси, що розвинулися в нових соціально-економічних умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дживелегов А. Средневековые города в Западной Европе. Санкт-Петербург : Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1902. 248 с.
2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с франц. В. Бабинцева. Общ. ред. Ю. Бессмертного. Москва : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.
3. Делюмо Ж. Грех и страх. Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII – XVIII вв.) / Пер. с франц. И.Б. Иткина, Е.Э. Ляминой, Е.И. Лебедевой, А.Г. Пазельской, под ред. Д.Э. Харитоновича. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2003. 752 с.
4. Эске О.Г. Действительность и знание: очерк социальной истории средневековья / Пер. с нем. и предисловие Ю. Арнаутовой. Москва : Новое литературное обозрение, 2007. 360 с.
5. Булгакова Е. Из жизни средневекового ремесленника. Москва : Типо-литография В. Рихтер, 1902. 180 с.
6. Россер Дж. Ремесленные гильдии и организация труда. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. Москва : Наука, 1999. С. 142–155.
7. Бристольские ремесленные цехи в XIV – XV веках / Пер. Т. Мосолкиной. Саратов : Слово, 2005. 58 с.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. Т. 2. Игры обмена. Москва : Изд-во Пресс, 1988. 672 с.
9. Брандт С. Корабль дурнів / Пер. Ф. Скляра. Київ : Світанок, 1980. 84 с.
10. Journal du voyage de deux jeunes hollandais à Paris en 1656–1658 / publié par A.-P. Faugère. 1899. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57102598/f162.image>